

Din-siyaset ve din-devlet ilişkisi üzerine bir deneme

Ömer Ergün

Yrd. Doç. Dr. Dicle Üniversitesi Hukuk Fak.

Özet

Dinin siyasette seçimlerde oy alabilmek için araçsal olarak kullanılması dine zarar vermektedir. Dinin özellikle, devlet düzenine hâkim olunması, iktidar gücünü elde ederek topluma anlatılması durumunda, insanların samimi bir Müslüman'dan çok, ikiyüzlü, riyakar tavırlar sergilemesine neden olabilmektedir. Devletin özellikle din ile ilişkilerinde önemli bir kavram din ve vicdan özgürlüğüdür. Din ve vicdan özgürlüğünün en önemli sonucu, devletin bütün dinlere ve inançlara eşit davranarak garantörlük rolü üstlenmesidir.

Anahtar Kelimeler

din, siyasal İslâm, siyaset, devlet, din ve vicdan özgürlüğü

I-Din-siyaset ilişkisi

A-Genel olarak

Din de siyaset de insan hayatının düzenlenmesi için var olan kurumlardır. Ancak tasarruf alanları, etki alanları, bakış açıları farklıdır.

Din "uhrevi" diye ifade ettiğimiz daha çok öldükten sonraki hayatı ve bu hayatı nasıl yaşayacağımıza ilişkin esasları ve dünya ait davranışları düzenlemeye yöneliktir. Kişinin kendisi ile olan mücadelesinde pusula görevi görmektedir. Yani insanın "imanı" ve bunun mahafazası için çalışmaktadır.

Siyaset ise,
insanın daha çok
dünyada rahat
etmesi için gerekli
düzenlemelerin
yapılması ve
bu yöndeki
çalışmaları
önemsemektedir.
Önceliği insanın
bu dünyada
rahatlığıdır.
inin önceliği
sonsuz âlemle
ilgilidir,
dolayısıyla
"elmas"
değerindedir.

Hayata bu pencereden bakmaktadır; daha çok iman, ibadet, güzel ahlak, adalet prensiplerini gözetir. Bunun dışında kalan konular, tali niteliktedir, ikincil konulardır. ¹

Siyaset ise, insanın daha çok dünyada rahat etmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması ve bu yöndeki çalışmaları önemsemektedir. Önceliği insanın bu dünyada rahatlığıdır. Bunun sağlanması için de, örgütlenmek, bir organizasyon kurup çalışmak ve devlet düzenine girerek, seçim kazanarak iktidar olup, insanın rahatını sağlamak için mücadele etmesi gerekir. Yani insanın dünyada rahatının sağlanması için devlet düzenine ele geçirmek ve yönetmek için birçok gurup ile mücadele etmesi ve onlardan daha iyi devleti yöneteceği konusunda insanların ikna edilmesi gerekmektedir. Hayata bakış penceresi, insanların dünyada rahatını ve mutluluğunu sağlamak ve bunun için de iktidar gücünü ele geçirmek için ne pahasına olursa olsun çalışmak, mücadele etmek, iktidar gücünü ele geçirmek ve iktidarda kalmak prensiplerini gözetir ²

Dinin önceliği sonsuz âlemle ilgilidir, dolayısıyla "elmas" değerindedir. Siyaset ise, geçici statüdeki dünya âlemi ile ilgilidir ve dine göre "kırılacak olan cam" değerindedir. Bunun içindir ki, siyaset yaparken dinin ve dini duyguların siyasette başarı elde etmek ve insanları etkilemek, ikna etmek için kullanılması, dine en büyük zarardır. Ve elmasları camla değiştirmek gibi bir mantıksızlığı da içinde barındırır. ³

Sonuç olarak dinin önceliği "uhrevi" dir, siyasetin önceliği "dünyevidir". ⁴

B-Dindar insanların iktidara bakışı

İslâm toplumlarında iktidara dönük iki bakış açısı vardır. Bunlardan biri öncelikli olarak kişiyi, özellikle kişinin uhrevi hayatını önceleyen, din adına iktidar talebinde bulunmayan, imanı, güzel ahlakı ve ibadeti, adaleti gerçekleştirmeye çalışan anlayış.

İkincisi ise, İslâm'ın hâkim olabilmesi için, insanlara dini anlatabilmek için öncelikli olarak bir devletin kurulması gerektiği, dolayısıyla esas önemli olanın bir devlet kurmak veya devletin düzeninin değiştirilerek İslâmi düzene uygun hale getirilmesi anlayışıdır. Yani devletin düzenini değiştirmeyi önceleyen ve devletin iktidarını ele geçirmeye dönük çalışmalar yaparak, iktidarı ele geçirdikten sonra İslâm nizamını devlete hâkim kılmayı, din adına siyaseti önceleyen anlayıştır.

Aslında Müslümanların iktidarla ilişkileri incelenirken, Müslümanların asli önceliklerini, ihtiyaçlarını düşünerek realist davranmak gerektiği kanaatindeyim. Siyasi parti kurup iktidar gücünü ele geçirmeye yönelik düşüncelerle mi hareket edilmelidir; yoksa birey esas alınıp, bireyin ebedi mutluluğunu kazandıracak çalışmaların içine mi girilmelidir? Özellikle

1. Din kavramı ve din kavramının birçok açıdan kritiğine ilişkin kapsamlı değerlendirme için bkz., Özdemirci Harun-Çolak Yaşar, *Din-Devlet, Din-Siyaset İlişkisi*, Diyanet Dergisi, S.119, <http://www.diyandergisi.com/diyandergisi-23/konu-363.html>

2. Siyaset kavramının tanımı ve tanımı üzerine kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Heywood Adrew, *Siyaset*, Çev. Özipek Bekir Berat (Bölüm 1,2,3,4,5), file:///C:/Users/expet/Desktop/Siyaset%20nedir%20ne%20de%20C4%9Fildir.pdf

3. Nursi Said, *Mektubat*, Yeni Asya Yayınları, s.66, İstanbul-2015

4. Nursi, *Mektubat*, s.66

böyle bir zamanda- ebedi hayatı kaybetme tehlikesi karşısında- iman, güzel ahlak, ibadet ve adalet konularının esas alınıp bu yöndeki çabalarla meşgul olunması gerektiği Müslümanların önceliği olmalıdır.

İslâmiyet bir dindir, dinin önceliği temel referans metin olarak Kur'ân da ifade edildiği gibi iman, ibadet, ahlak, adalettir ve ikincil olarak da dünyevi konularla ilgilidir. Yani dünyevi konular, iman, ibadet, ahlak ve adalet konularına göre tebeidir. Din dünya ve dünyevi işlere yaratıcı hesabına bakar. Siyaset ise, insanların dünyadaki rahat ve mutluluğunu birincil görev olarak gördüğünden dolayı, yaşadığımız anı önceler ve bütün gayretini bu zamana ve "mekâna" hasreder. İktidar ve iktidara giden yollar onun için önemlidir ve olmazsa/olmaz etkisi oluşturmaktadır. Dolayısıyla siyasetin dünyaya, iktidar alanına bakışı bizatihi kendisi içindir.

Hâlbuki insanın bu dünyada yaptıklarından dolayı kişisel olarak sorumluluğu esastır. Dinin mesajları bireylere Peygamber vasıtasıyla aktarılmıştır. Peygamber, bire-bir tebliğ metoduyla insanlara bu mesajları ulaştırmıştır. Peygamberden sonra ise, Peygamberi seven kimseler dinin mesajını insanlara ulaştırmaya çalışmışlardır. Din bireye ve topluma anlatılırken, anlatan kimsenin görevi sadece bunu insanlara ulaştırmak ve gereğince, yeterince ısrarcı olmaktır. Dinde zorlama olmaması dolayısıyla, dini insanlara zorla kabul ettirmek veya böyle bir ortam oluşturmak, samimi dindar yerine, riyakar insan (dini literatürle ifade edilen biçimiyle münafık) yetiştirir. Dolayısıyla kişi dinin hükümlerini uygun bir lisan ile insanlara anlattıktan sonra, bu hükümlerin kabul edilip edilmemesi tamamen kişinin hür iradesi ile mümkün olacaktır. Yani kişi anlatır, kabul ettirmek, kişinin işi değildir, Allah'ın işidir. İşte bütün bunlar dinin özünü oluşturur.⁵ Bu özelliğiyle İlahî mesaj, daha çok insanları "uhrevi" âleme hazırlık açısından, altyapı ile ilgilidir.

Ancak dinin anlatılması için bir "gücün" (iktidarın) olması gerektiğine inanan ve bu gücün ele geçirilmesi ile dinin anlatılmasında bu "gücün" etkisinden yararlanılmasının gerektiğini ifade eden görüş aslında, "güce" dayanarak dinin bireysel yönünün gizlenmesine veya önemsenmemesine neden olmaktadır. "Gücün" etkisi ile dinin anlatılması, toplumun genelinin, mütedeyyin Müslüman olması durumunda belki yıkıcı etkiler doğurmayabilir. Ancak iman, ahlak, adalet ve ibadet konularında büyük aksaklıkları olan bir toplumda, "gücün" dinin anlatılmasında kullanılması bireyleri, iki yüzlü, riyakar yapmaktadır. Bu durum Allah emrettiği için değil, güç dayattığı için yapması söz konusu olduğundan, dinin özüne de aykırı bir durumdur. Çünkü bu durum dinin özünde olan hür iradenin kullanılmasındaki bir sakatlığı ifade eder. Yani dinin hükümlerinin kabulünde irade sakatlığı söz konusu olmuş olur. Dolayısıyla bu sakat durum dinin hükümlerini samimi bir kabul değildir. Bundan dolayıdır ki, dinin anlatımında gücün kullanılması ancak belirli şartlarda kabul edilmiştir.⁶

Mardin'in dediği gibi; "İslâm gibi toplum ilişkilerini İlahî bir mesajın ışığında değerlendiren ve toplumu gereken İslâmî ideale yaklaştırmaya ça-

İslâmiyet bir dindir, dinin önceliği temel referans metin olarak Kur'ân da ifade edildiği gibi iman, ibadet, ahlak, adalettir ve ikincil olarak da dünyevi konularla ilgilidir. Yani dünyevi konular, iman, ibadet, ahlak ve adalet konularına göre tebeidir. Din dünya ve dünyevi işlere yaratıcı hesabına bakar.

5. Nursi Said, *Hizmet Rehberi*, Yeni Asya Yayınları, s.234, İstanbul-2015

6. Nursi Said, *Emirdağ Labikası*, Yeni Asya Yayınları, s.386, İstanbul-2015

siyasal İslâm anlayışında, din yani İslâmiyet öncelikli olarak bir "devlet nizamı-siyasi rejim"dir ve ancak o şekilde var olabilir, varlığını idame ettirebilir. İslâmcılar için dinin merkezinde siyaset vardır. Dinle ilgili bütün tartışmalar döner dolaşır siyasete bağlanır.

İşan bir dinde, dinin kendisini bir 'üstyapı' kurumu olarak değil, bir 'temel şekillendirici' olarak ele almak" gerekir. ⁷

C-Dinin siyasete alet edilmesi

Dinin siyasetle algılandığı en önemli kavramlardan biri 'siyasal İslâm' kavramıdır.

Siyasal İslâm'ın tanımını yaparak, bu kavramdan ne anladığımı ifade ederek konuya başlamak istiyorum. Siyasal İslâm ile ilgili özetle ve basit bir dille ifade edecek olursak şunlar söylenebilir; Siyasal İslâm anlayışında, din yani İslâmiyet öncelikli olarak bir "devlet nizamı-siyasi rejim"dir ve ancak o şekilde var olabilir, varlığını idame ettirebilir. İslâmcılar için dinin merkezinde siyaset vardır. Dinle ilgili bütün tartışmalar döner dolaşır siyasete bağlanır. ⁸

Bu anlayışın İslâm dinine ve Müslümanlara zarar verdiği kanaatindeyim. Bunlardan önemli gördüklerimi burada ifade etmeye çalışacağım.

1-Siyasal İslâm zihniyetinde İslâm'a siyaset anlamında "tarafgirlik" bulaşmıştır. İnsanlara adilane davranması gerekirken, kendi partisine tabi olanlar ve olmayanlar diye bir ayırım yapmaktadır. Kendisi ile birlikte hareket eden kişi yani; kendi partisine oy veren birisini, şeytan fikirli birisi olsa da över ve sever, kendisine muhalif, partisine oy vermemiş, melek gibi birisine ise söver ve onu sevmez. Yani kendi siyasi partisinin üyesi olup olmamaya, Müslüman olmamasından, imanından daha büyük bir önem atfetmektedirler.

Siyasal İslâmcılar, kendilerine oy vermeyenleri velev ki Müslüman bile olsa düşman olarak görür, karşı cepheye oturtur. ⁹

2-Toplumda Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar var; bir de inanç olarak Müslüman ancak amel itibarıyla Müslüman olmayan insanlar var. Toplum içinde dinin gereklerini yerine getirmeyen, ancak Müslüman olan kimseler, yaklaşık olarak %30-35 civarında bir oranı ifade etmektedir.

Eğer bir siyasi düşünce, zihniyet, "din benim tekelimdedir" diye söylem geliştirir ve yanlışlar da yaparsa, ameli olmayıp da Müslüman olan, şüphe içerisinde olup, ortada olan insanlar, "eğer din sizin dediğiniz gibi ise, ben o dine inanmıyorum" diyerek, bu gurubun Müslüman olmayan kişilerin safına savrulması, itilmesi söz konusu olur. Bu onların dinden soğumalarıyla neticelenebilir. Yani bir kurumun, bir siyasi partinin dini sahiplenmesi ve sadece kendisinin dini temsil ettiğini iddia etmesi durumunda, o kurumun-siyasi partinin muhaliflerinin, partinin yanlışlarının yanında, dini de sor-

7. Mardin, Şerif, "İslâmcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, 1400-1404. (1985)

8. Literatürde Siyasal İslâm şu şekilde tanımlanmaktadır, "Siyasal İslâm, bir toplumun veya bir ülkenin siyasi, toplumsal ve ekonomik hayatını şekillendirmek için İslâmi referanslara başvurmasıdır", Yakış Yaşar, *Ortadoğuda Değişimde Siyasal İslâm ve Geleceğe Yönelik Beklentiler*, http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/201238_mak2.pdf; İslâmcılığın fikri kökenleri 18. Yy'ın ortalarından sonra oluşmaya başladı. Bilhassa o dönemde yaşamış iki entelektüel olan Cemaleddin Afgani ve talebesi Muhammed Abduh'un başlangıçta önemli etkileri olduğu söylenebilir. İslâmcılığın çağdaş sembol isimlerinden Seyyid Kutub'u, Mevdudi'yi, Ali Şeriatî'yi sayabiliriz.

9. Câ-yı dikkat bir hadise: Bir zaman, bu garazkârâne tarafgirlik neticesi olarak gördüm ki, mütedeyyin bir chl-i ilim, fikr-i siyasisine muhâlif bir âlim-i salihî, tekfir derecesinde tezyif etti. Ve kendi fikrinde olan bir münafığı, hürmetkârâne medhetti. İşte, siyasetin bu fena neticelerinden ürktüm, Nursî, *Mektubat*, s. 258; Akkuş Süleyman, Siyasal İslâmın iflâsı, <http://hurbakis.net/content/siyasal-İslâmın-iflâsı>

gulamaları tabii bir sonuç olarak karşımıza çıkar. Bu durum dünyevi seküler bir oluşum olan, “iktidar” yarışı dolayısıyla, bazı insanların “ahretinden” olması sonucunu doğurduğu için, din adına siyaset yapılmaması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁰

3-Siyasal İslâm’ın temel söylemlerinden biride “fetişçi”, yayılcı söylemlerdir. Dolayısıyla iktidarı ele geçirilmesi gerekli bir güç olarak görmektedirler. Bu gücün ele geçirilmesi için ne gerekiyorsa yapılmalı, ele geçirdikten sonrada, o gücü elde tutmak için her şeyi yapmak mubahtır, anlayışı hâkimdir.

Ayrıca devletin bütün kadrolarının “fethedilmesi”, Müslümanlar tarafından kullanılması gerekir. Dolayısıyla bütün kadrolara kendisi gibi düşünen, kendi zihniyetine çalışan insanları “liyakat ve hak” kavramları gözetilmeden atanması söz konusu olmaktadır. Bunu her iktidara gelen yapıyor diyebilirsiniz, ama imanlı, ahlaklı, ibadetli, adaletli bir Müslüman ve Kur’ân’ı rehber edinen bunu yapamaz, haklıya hakkını teslim etmek inancının gereğidir ve buna mecburdur.

4- Siyasal İslâm uygulamaları zaman zaman Kemalist zihniyetin uygulamalarıyla örtüşür. Kemalist zihniyet, tepeden inmeci, jakoben, elitçi, darbeci, faşist bir zihniyettir. Bu yapıyı andıran bazı tepeden inmeci uygulamalar bu fikrin en büyük handikaplarından biridir.¹¹

5-Siyasal İslâm zihniyeti demokrat değildir ve hiçbir zaman da demokrat olamazlar; zira onlara göre demokrasi Batı kökenli bir kavramdır dolayısıyla inancımıza terstir. Bu zihniyet zaman zaman demokrasiyi “küfür” ile eş anlamda kullanmış ve demokrasiye “küfür rejimi” demiştir. Oysaki Demokrasinin üç temel parametresi vardır, hür seçimlerin olması ve bu seçimler ile milletin vekillerinin seçilmesi, devleti yönetirken meclisin söz sahibi olması, diğeri de hukuk devleti anlamında, adil yargının olmasıdır. Bu üç parametrenin de İslâm’a aykırı olmadığı çok rahat bir şekilde söylenebilir.¹²

Siyasal İslâm zihniyetinin zihinsel arka planında ve tarihsel olarak, bireyin hakkı toplum ve kamu için feda edilebilir anlayışı vardır. Buna göre “adaleti izafiye” devlet yönetiminde tercih edilmektedir. Ve genellikle devlet iktidarının ele geçirilmesinden sonra, devletin kutsallaştırılması anlayışı söz konusu olmaktadır. Bu da iktidar gücünün bu zihniyeti dönüştürmesine ve ardından gücün kutsallaştırılmasına sebebiyet vermektedir.

6-Siyasal İslâmcılara göre, İslâm dinini anlatmak için öncelikle “devlet kuracaksın, daha sonra devlet gücü ile gerekirse zorla insanlara İslâm’ı anlatacaksın” anlayışı hâkimdir. Bu durum kişiye verilen irade serbestliğine ve yönetim açısından çoğulculuk anlayışına terstir ve anti demokratik bir yaklaşım tarzıdır. Hâlbuki insanlara İslâm birebir anlatılır, kabul edip memesi onun hür iradesi ile olacaktır, dini ve gereklerini zorla kabul ettirme İslâm dininde asla yoktur. Devlet zoruyla din uygulanmaya çalışılırsa,

Siyasal İslâm uygulamaları zaman zaman Kemalist zihniyetin uygulamalarıyla örtüşür. Kemalist zihniyet, tepeden inmeci, jakoben, elitçi, darbeci, faşist bir zihniyettir. Bu yapıyı andıran bazı tepeden inmeci uygulamalar bu fikrin en büyük handikaplarından biridir.

Siyasal İslâm zihniyeti demokrat değildir ve hiçbir zaman da demokrat olamazlar; zira onlara göre demokrasi Batı kökenli bir kavramdır dolayısıyla inancımıza terstir.

10. Hak ve hakikat inhisar altına alınmaz. İman ve Kur’ân nasıl inhisar altına alınabilir? Nursi, *Mektubat*, s.72; Akkuş, agm, <http://hurbakis.net/content/siyasal-İslâmın-İflası>

11. Bulut Şükrü, Troçkistlerle Kemalistler Siyasi İslâmı Kullanıyorlar, *Yeni Asya Gazetesi*, 29 Aralık 2014; Çelik Feyzi, *Kemalizmden Erdoğanizme: Türkiye’de Din Devlet ve Makbul Vatandaş Kitabı Üzerine*, <http://blog.radikal.com.tr/politika/kemalizmden-erdoganizme-turkiyede-din-devlet-ve-makbul-vatandas-kitabi-uzerine-97519>

12. Güleçyüz Kazım, *Erdoğan ve Demokrasi*, Yeni Asya Gazetesi, 25 Temmuz 2015

Siyasal İslâm
zihniyetinin en
büyük zararı
Müslümanların
dikkatini, asli
problemlerini
unutturup, lü-
zumsuz, "fitne-
ye", uyuşmazlık-
lara, ayrışmaya,
neden olan,
tarafdarlığı netice
veren, İslâm'ın
özünden ziyade,
kabuğu hükmün-
de olan, cezbeci
ve merakaver
olan siyasete"
yönlendirmesidir.
Bu durum kişinin
bireysel hayatın-
da, imansızlık,
ahlaksızlık, hak-
sızlık gibi İslâm'a
ters olan gerçek-
lerle yüzleşmesine
engel olmakta,
asli vazifeleriyle
ilgilenmesini zor-
laştırmaktadır.

münafıklar, ikiyüzlü olanlar çoğalır. Bu da İslâmi tebliğ anlayışına terstir. Hâlbuki insanlar İslâm'ı anlatmakla mükelleftir, kabul ettirip ettirmemek Allah'ın işidir. ¹³

7- Siyasal İslâm zihniyetinin en büyük zararı Müslümanların dikkatini, asli problemlerini unutturup, lüzumsuz, "fitneye", uyuşmazlıklara, ayrışmaya, neden olan, tarafdarlığı netice veren, İslâm'ın özünden ziyade, kabuğu hükmünde olan, cezbeci ve merakaver olan siyasete" yönlendirmesidir. Bu durum kişinin bireysel hayatında, imansızlık, ahlaksızlık, haksızlık gibi İslâm'a ters olan gerçeklerle yüzleşmesine engel olmakta, asli vazifeleriyle ilgilenmesini zorlaştırmaktadır.

Siyasal İslâm zihniyeti, toplumların hakiki probleminin bizatihi teker teker fertlerde olduğunun görülmesini engellemiş, sorunu hep dışarılarda, rejimde, yöneticilerde, dış güçlerde veya işgalcilerde gibi göstermiştir.

Sorunun insanda olduğunu göremeyen sorunu çözemez, bundan dolayı da siyasal İslâm zihniyeti, sorunları çözemedikleri gibi çözülmesini de -farkında olmasalar da- engellemişlerdir. ¹⁴

8- Risâle-i Nur'da Müslümanların iktidar talebi içinde olmamaları ifade edilirken kullanılan argümanlardan birisi de "masumların zarar görmemesi"dir. Eğer bir grup devleti yönetmeye talip olur ve bu yönde çalışmalar yürütürse ve bu grupta iktidarı ele geçirme, devleti yönetme ihtimali belirirse, elbette ki iktidarı ele geçirmek isteyen diğer guruplar tarafından, gerek legal yollardan, gerekse de illegal yollardan bunların iktidarı ele geçirmesini önlenmeye çalışılacaktır. Özellikle illegal yollardan silahlı güçlerin de devreye girmesi halinde, birçok masumun da hakkının ihlal edilmesi, suçsuz kimselerin de zarar görmesi söz konusu olacaktır. ¹⁵

9-Din gibi herkesin ihtiyacı olan ve herkesin kabullendiği bir kutsalın bir parti veya organizasyon tarafından sahiplenilmesi ve diğer partilerin ve organizasyonların daha az dindar ve Müslüman olduğunu ileri sürmek, o insanların inançlarını sorgulamak olur. Yani dini kendi tekelinde olduğunu iddia eden parti, dinin yaşanmasının ve anlaşılmasının kendi düşündükleri ve söyledikleri gibi olduğunu ileri sürer. Bu durum dinin anlaşılmasının ve yaşanmasının sadece bir partiye, bir görüşe hapsedilmesi anlamına gelir. Bu da dinin özünde var olan özgür düşüncenin, farklı yorumların, dar bir alana indirgenmesi, kalıplara hapsedilmesi anlayışını doğurur ki, bu durum dinin anlaşılmasının daraltılmasına ve kalıplara bürünmesine, bir anlayışın zorla kabul edilmesine neden olur. ¹⁶

10-Seküler bir alanda hakimiyet kurmak için uhrevi bir alan olan dinin ve dini duyguların kullanılması, uhrevi bir alana, seküler alanın feda edilebileceği sonucunu çıkarabilir ki, kişinin inancı açısından fevkalade tehlikeli ve riskli bir durum ortaya çıkmış olur.

Zira ebedi ve sonsuz bir mutluluğu kazanmak veya kaybetmek tehli-

13. Özdemirci-Çolak, agm, <http://www.diyanetdergisi.com/diyanet-dergisi-23/konu-363.html>

14. Özdemirci-Çolak, agm, <http://www.diyanetdergisi.com/diyanet-dergisi-23/konu-363.html>

15. Alparslan Ümit, *Bediuzzaman ve Siyaset*, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Gos-ter=Yazi&YaziNo=531>; Akkuş, agm.

16. "İman mâl-i umumdur" "İnhisarçılık" dinde uygulanırsa, "Umumun mâl-i mukaddesi olan dini, inhisar zihniyetiyle kendi meslektaşlarına daha ziyade has göstermekle, kavi bir ekseriyette dinealeyhdarlık meyli" uyandırır. İmân mâl-i umumdur; her taifede muhtaçları ve sahipleri vardır. Tarafgirlik giremez. Yalnız küfre, zındıkaya, dalalete karşı cephe alır. Nursi, *Emirdağ Labikası-I*, s.177.

kesi herkesin özellikle her Müslüman'ın başına açılmış bir davadır. Dini literatüre göre uhrevi alemi, sonsuz mutluluğu, cenneti, dünyada yaptıklarımızla ve yapmadıklarımızla kazanmaktayız. Yani bir benzetme yapmak gerekirse, uhrevi âleme ilişkin meseleler "elmas" kıymetindedir, çünkü sonsuz bir hayatla ilgilidir. Dünyevi seküler alana ilişkin işler ise, geçicidir, fanidir,"kırılacak cam" hükmündedir.

Eğer seküler bir alanda, alan hakimiyeti için, uhrevi alana, yani dine ilişkin referansları kullanırsak, dünyayı kazanmak için ahreti feda etmiş oluruz. Bu da yukarıdaki benzetmede ifade edildiği gibi elması cama değiştirmek gibi anlamsız, akıl dışı bir işlem olarak değerlendirilir. Bu kişinin sonsuz, ebedi hayatı için büyük bir tehlike ve risktir.

11- Bir parti dini tekeline alır ve dini referansları kullanır, seçmenden oy almak için daha dindar olduğunu ileri sürerse, bu ortamda halktan oy isterse, ona oy verenlerin dışında kaldığı kesim otomatikman, dini -uhrevi alanın dışına itilmiş olur. Çünkü dindarsan bana oy vermek zorundasın, diye bir kabulle ortaya çıkarsan, hele bunun daha bir vahim hali olan, filan partiye oy vermeyenlerin imanından şüphe ederim, gibi laflar edilirse, bu tür şeyler insanları din dışına savurabilir.

12- Siyasal İslâm zihniyeti diyelim ki iktidar oldu. İktidarı ve iktidar gücünü kullanırken hata yapma riski her zaman için mümkündür. Hatta iktidar olmanın rehaveti ile birlikte, hata sayılarının artması da muhtemeldir. Bazen de rakiplerinin kurmuş olduğu tuzaklar neticesinde yanıltılması da mümkündür.

Siyasal İslâm'ı savunan kimseler, her zaman Müslümanlıklarını ön plana çıkardıkları ve dinin tekellerinde olduğunu ileri sürdüklerinden veya böyle bir algı oluşturduklarından dolayı, insan olmaları ve nefis taşımaları dolaşısıyla yapmış oldukları yanlışlıklar dinin hanesine yazılmakta, din ve din-darlar bundan zarar görmektedir.

İktidar alanı hata yapmaya açık bir alandır. Eğer bir parti daha dindar olduğu için halktan oy istemişse ve iktidara da gelmiş ise, yukarıda izah ettiğim nedenlerden dolayı yapmış olduğu her hatası İslâm'a mal edilecektir. Kusurdan müberra olan İslâm dini bu yüzden lekadar olacaktır.¹⁷

Sonuç itibarıyla, siyasal İslâm'ın en büyük kusuru dini kendi tekelinde bulundurmalarından dolayı, yaptıkları yanlışların, tümünün dinin hanesine yazılmasıdır, dinin lekelenmesidir. Hâlbuki din mukaddestir, münezzehtir, müberradır ve hiçbir şeye hele; yalan, hile ve riyakârlıkla bezenmiş günümüz siyasetine alet edilemez.

17. Bediüzzaman, iktidar talebinde bulunulmaması gerektiğini izah bağlamında bir başka gerekçe olarak da "terbiye-i İslâmiyenin zedelenmesi"ni ileri sürer. *Emirdağ Lahikası*'nda, Türkiye'deki siyasal partilerin analiz edildiği mektupta, İslâmi partinin iktidara gelmemesi gerektiği şöyle izah edilir: "İttihad-ı İslâm Partisi, yüzde altmış, yetmiş tam mütedeyyin olmak şartıyla, şimdiki siyaset başına geçebilir. Dini siyasete âlet etmeye, belki siyaseti dine âlet etmeye çalışabilir. Fakat çok zamandan beri terbiye-i İslâmiye zedelenmesiyle ve şimdiki siyasetin cinayetine karşı dini siyasete âlet etmeye mecbur olacağından, şimdilik o parti başa geçmemek lâzımdır.", Nursi, *Emirdağ Lahikası*, s.386

Bir parti dini tekeline alır ve dini referansları kullanır, seçmenden oy almak için daha dindar olduğunu ileri sürerse, bu ortamda halktan oy isterse, ona oy verenlerin dışında kaldığı kesim otomatikman, dini -uhrevi alanın dışına itilmiş olur.

Din ve vicdan özgürlüğünün iki yönü vardır; Dinin inanç alanı bu kişiyi ilgilendirir, bir de dinin yaşanması ve gereğinin yerine getirilmesi bu da kişiyi, toplumu ve devleti ilgilendirir. Dinin yaşanması, kamu düzeni ile ilgili bir durumdur. Kamu düzenini bozmadığı sürece dinin yaşanmasına ve gereklerinin yerine getirilmesine ve anlatılmasına devlet müdahale edemez.

II-Din -devlet ilişkisi

A- Din ve vicdan özgürlüğü

Herkes inanmış olduğu dini ve değerlerini, inançları, özgür bir biçimde, dilediği gibi yaşama ve yayma hakkına sahiptir. Karşısındaki insana hakaret etmemek, şiddet kullanmamak şartıyla dinini ve gereklerini herhangi bir engelle karşılaşmadan yaşayabilmesi, başkalarına anlatması, din ve vicdan özgürlüğünün teminatı altındadır.¹⁸

İnsanların kabul etmiş oldukları dinlerinin ve inançlarının, gereklerini herhangi bir baskı altında olmadan yerine getirebilmesi, vatandaşı olduğu devletin her alanında, özel alan-kamusal alan ayrımı yapılmaksızın, dinin gereklerini yerine getirebilmesi, kendisini hiçbir ayrımcılığı uğramadan ifade edebilmesi ve insanlara şiddet ve zorlama içermeksizin inandığı dininin, inancının, yaşanmasının ve anlatılmasının engellenmemesi, genel olarak din ve vicdan özgürlüğü olarak ifade edilmiştir.

Din ve vicdan özgürlüğü Batılı devletlerde özellikle Hıristiyanlığa münhasır gibi anlaşılmakta ve uygulanmaktadır. Müslüman bir toplumda da Müslümanlar için aynı şey söylenebilir. Yani bir toplumdaki baskın dinin mensupları, azınlıkta olan din mensupları üzerinde zaman zaman baskı kurmakta ve yaşam alanlarını daraltabilmektedir. Son zamanlarda özellikle Avrupa ve Amerika'da artan ırkçılık ve dini ırkçılık vakaları bunun delilidir.

Din ve vicdan özgürlüğünün iki yönü vardır; Dinin inanç alanı bu kişiyi ilgilendirir, bir de dinin yaşanması ve gereğinin yerine getirilmesi bu da kişiyi, toplumu ve devleti ilgilendirir. Dinin yaşanması, kamu düzeni ile ilgili bir durumdur. Kamu düzenini bozmadığı sürece dinin yaşanmasına ve gereklerinin yerine getirilmesine ve anlatılmasına devlet müdahale edemez.¹⁹

Zaman içerisinde din ile devlet arasında ilişkiler için bazı yöntemler geliştirilmiştir. Genel olarak bunları üç ana başlık altında toplamamız mümkündür. Dinin devletin yönetiminde belirleyici unsur olduğu sistemler, hiçbir biçimde belirleyici olmadığı sistemler, dinler ile anlaşma yaparak devletin din, dinin devlet karşısında rolünün belirlendiği sistemler.

Bir dinin devletin yönetiminde belirleyici unsur olması günümüz açısından düşünüldüğünde problemlilik olarak görülmektedir. Özellikle "diğer dinlerin mensuplarının" ve "herhangi bir dini benimsemeyenlerin" durumları nasıl olacaktır, bu henüz çözülmüş değildir. Yani din ve vicdan özgürlüğü sadece bir dinin mensuplarına tanınan bir özgürlük değildir. İnsan olarak her bir vatandaşa tanınmış bir özgürlüktür, insan olmanın bir sonucu din ve vicdan özgürlüğünün de olmasıdır. Dolayısıyla bir devlette dinin veya din dışı bir ideolojinin rahat ve özgür bir biçimde yaşanabilmesinin garantisi din ve vicdan özgürlüğüdür.

İşte devletler din ile devlet arasındaki ilişkileri, din ve vicdan özgürlü-

18. Murdoch Jim, *Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü*, http://www.anayasa.gov.tr/files/insan_haklari_mahkemesi/el_kitaplari/AIHSMad9DusunceVicdanDin.pdf; Özipek Berat, *Din ve Vicdan Özgürlüğü: Türkiye İçin Bir Anayasal Çerçeve Önerisi*, <http://www.sde.org.tr/userfiles/file/DIN%20VE%20VICDAN%20OZGURLUK%20ANALIZ.pdf>

19. Özipek, age, <http://www.sde.org.tr/userfiles/file/DIN%20VE%20VICDAN%20OZGURLUK%20ANALIZ.pdf>

gü esas olmak üzere; ya dinin devletten soyutlanması ve vicdanlara hapsedilmesi anlamında uygulamaktadırlar, din ile devlet işlerini bir birinden ayırmaktadır (Sosyalist Devletler). Ya da devlet dinler ve seküler ideolojiler ile oturup anlaşma yapmakta ve devlet onlara bir kişilik (tüzel kişilik) tanımakta ve anlaşma imzalamaktadır, toplumsal sözleşme olarak ifade edilen, anayasalar ile güvence altına almaktadır (Demokratik devletler). Veya dinin, seküler ideolojinin, inançların, devletin yönetimine hâkim olması durumudur (İsrail-İran-Küba). Burada devlet ile din veya seküler ideoloji, doğal olarak bir hale gelmiş oluyor. Bu sistemde dinin devlet idarecileri tarafından yorumlanması ve insanlara dayatılması, devlet idarecilerinin dini kendi iradelerine göre yönlendirmesi gibi bir durum söz konusu oluyor. Diğer dinler ve seküler ideolojiler arasında, çatışmanın en fazla olduğu, dinin, din ve vicdan özgürlüğünün en fazla zedelendiği durumlar bu sistemlerde yaşanmaktadır.²⁰

Kanaatime göre, devletin dine ve seküler ideolojilere müdahale ederek onları kendi çıkarı için dönüştürmesi din ve vicdan özgürlüğünün açık ihlalidir. Yani devlet dine ve seküler ideolojilere müdahale edemez, etmemelidir, bu durum dini yozlaştırır, seküler ideolojiyi sulandırır. Aynı durum seküler bir aygıt olan devletin işlerine dinin müdahale etmesi durumunda da söz konusu olmaktadır. Bu durum dini sekülerleştirir, asli görevlerinin ihmaline neden olur.

Şimdilik günümüz toplumları için en suhuletli yolun, devletin bütün dinleri ve seküler ideolojileri ile karşılıklı oturup anlaşıp bir sözleşme ile onları tanıyarak dinler ile mutabakata varması ve bunun anayasal güvenceye kavuşturulmasıdır. Burada devlet dine ve dini işlere karışmamakta, onlara serbestçe dinini yaşama ve yayma konusunda güvence vererek bu konuda garantörlük ve hakemlik yapmaktadır. Yani devlet dinin ve dindarların varlığını kabul etmektedir ve dine müdahale edememektedir. Dini konularda din ve dini kuruluşların görüşü esas alınarak düzenleme yapılmaktadır. Din de devletin idaresine ilişkin olarak bir müdahalede bulunmamaktadır.

B-Farklı dinlerin bir arada yaşaması mümkün müdür?

Hız. Ali'ye atfen bir söz vardır, der ki "Müslümanlar bizim din kardeşimiz Müslüman olmayanlarda Hız. Âdem'den kardeşimizdir". Bu sözdeki hoşgörüyü ve pozitif bakış açısına maalesef Müslüman olarak biz şu halimizle sahip değiliz, Müslüman olmayanlar ise, hiç sahip değil.²¹

Günümüz toplumları yapı itibarıyla homojen değildir. Özellikle savaşlar, göçler, baskılar, ticaret vs. nedenleri dolayısıyla küçük bir topluluk da olsa, diğer milletlerle karışmış ve heterojen hale gelmiştir. Yani egemen kültürün içinde küçük küçük adacıklar özerk kültürler halinde varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır.

Dışarıdan göçler vs. nedenlerle, gelip de bir egemen kültüre karışanlar

Hız. Ali'ye atfen
bir söz vardır, der
ki "Müslümanlar
bizim din
kardeşimiz
Müslüman
olmayanlarda
Hız. Âdem'den
kardeşimizdir".
Bu sözdeki
hoşgörüyü ve
pozitif bakış
açısına maalesef
Müslüman olarak
biz şu halimizle
sahip değiliz,
Müslüman
olmayanlar ise,
hiç sahip değil.

20. Arslanoğlu İbrahim, *Türkiyede Din ve Siyaset İlişkisi*, w3.gazi.edu.tr/~iarlan/dinsiyaset.doc

21. Bu konuda dinler tarihi, Sosyoloji ve Felsefe açısından, farklı düşüncelerin olmasına rağmen, farklı dinlerin ve inançların bir arada yaşayabileceğine ilişkin ilginç bir çalışma için bkz. Tokat Latif, *Dini Çoğulculuk Hangi Açıldan Mümkündür?*, dergipark.ulakbim.gov.tr/milel/article/download/.../5000071995

Müslümanlara
göre hak din
İslâm'dır,
diğer dinler
neshedilmiştir,
kendilerini
İslâm'a
göre tekrar
yorumlamaları
gerekmektedir.
Ama bu bizim
düşüncemizdir, bu
gerçekleri bütün
insanlığa "kavli
leyyin" (yumuşak
bir dil kullanarak)
ile onlara ve
kutsallarına
hakaret etmeden
anlatırız,
ikna etmeye
çalışırız, inanıp
inanmamak
onların bileceği
bir iştir. Dinde
zorlamanın
olmayacağını
Allah (cc) ifade
etmektedir.

açısından iki yöntem izlenmektedir: Ya bunlar egemen kültür ile bir entegrasyon projesi çerçevesinde entegre olacaklardır. Demokratik sistemlerde bu yöntem kullanılmaktadır. Bunun sonucunda egemen kültür, entegre olmaya çalışan kültürü reddetmez, yok etmeye çalışmaz. Entegre olmaya çalışan kültür de, egemen kültürün varlığını sorgulamayarak kendi kültürünü yaşatmaya çalışır, yani bir uzlaşma ortamı geliştirilir.

Ya da baskıcı, zorba ve faşist rejimlerde olduğu gibi, egemen kültüre karışmak isteyen kimseler için iki yol izlenmektedir; ya asimilasyona tabi tutarak asimile etmektedir. Bu şekilde egemen kültürün içinde, o toplumu eritmekte ve yok etmektedir veya toplumdaki izole etmekte, sürmekte, kovmakta, kendi toplumuna yanaştırmamaktadır.

İnsani olan, herhangi bir nedenle size sığınmış, kapınıza gelmiş insanlara kucak açıp, misafir etmek ve kültürlerini, benliklerini, kimliklerini kabul ederek birlikte yaşamaktır. Bu açıdan bakıldığında Hıristiyanlık veya diğer dinler, inançlarda, biz ne dersek diyelim, bir inancı, bu inanç etrafında gelişen bir kültürü ifade eder. Farklı dinlere ve farklı inançlara sahip olsak da, bir arada yaşamak mümkündür. İnsanlığın bu anlamda geliştirdiği kültüre ve tecrübe birikimine demokrasi deniliyor.

Müslüman bir toplumda yaşıyoruz bu bağlamda hemen akla gelen ve yaklaşık 150 yıldır tartışılan bir konu, demokrasi kültürünün İslâm'a uygun olup olmadığıdır. Bu konuda Bediüzzaman şöyle söylüyor, "hakaik-ı meşrûtiyetin (demokrasinin özünün) sarahaten (açık) ve zımnen (örtülü) ve iznen, dört mezhebden istihracı (uygunluğuna delil bulunması) mümkündür".²² Yani demokrasinin özünü oluşturan, hak ve özgürlükler, yöneticilerin seçimlerle gelmesi- gitmesi ve hukuk devletinin, İslâm'a aykırı bir tarafının olmadığını ve dört mezhebin fıkıh anlayışının da buna uygun olduğunu ifade etmektedir.

Dolayısıyla Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar, bunların dışında bilimum inanç birliklerinin bir arada, farklılıklarını koruyarak yaşamaları mümkündür ve İslâm dini bunların güvencesidir. Dinler ve inanç sistemlerinin birbirini yok etmeye çalışmadıkları sürece bu durumun İslâm'a aykırı bir tarafı da olmadığı kanaatindeyim. Çünkü dördüncü halife Hz. Ali, bütün insanlık için, "Hz. Âdem'den bizim kardeşimizdir" demektedir.²³

Müslümanlara göre hak din İslâm'dır, diğer dinler neshedilmiştir, kendilerini İslâm'a göre tekrar yorumlamaları gerekmektedir. Ama bu bizim düşüncemizdir, bu gerçekleri bütün insanlığa "kavli leyyin" (yumuşak bir dil kullanarak) ile onlara ve kutsallarına hakaret etmeden anlatırız, ikna etmeye çalışırız, inanıp inanmamak onların bileceği bir iştir. Dinde zorlamanın olmayacağını Allah (cc) ifade etmektedir.²⁴

İslâm'ın yaşayarak anlatılması durumunda hakikati, doğruyu arayan insanların buna bigâne kalacaklarını zannetmiyorum. Yani İslâm'ın özünü, içini oluşturan ve davranışa akseden yönünü, ahlakını, önce yaşamak, sonrada insanlara anlatmak gerekir. İşte bunun için diyalog lazım, iletişim

22. Nursî, *Divan-ı Harb-i Örfî*, s.25

23. Nitekim Hz. Peygamber (asm)Veda Hutbesi'nde şöyle buyurmaktadır; "Ey insanlar! Rabbiniz birdir. Babamız da birdir. Hepiniz Âdem'in çocuklarıdır. Âdem ise topraktır."

24. Kur'an-ı Kerim, Bakara Süresi 256. Ayet, dinde zorlama yoktur.

kanallarının açık olması lazım.

Ve Hz. Peygamberin (asm) bir hadisi bu anlamda konuyu daha iyi açıklamaktadır; "Kim zimmî (İslâm devletinde yaşayan Gayri Müslimler) olan birine eziyet ederse, ben onun hasmı olurum." Bu söz üzerine düşünmemiz lazım, düşündükçe hayatımızda çok şeyin değişmeye başladığını göreceğiz.

Sonuç yerine şunları söylemek mümkündür, dinin siyasallaşmasının en büyük zararı dinin kendisine olmaktadır. Siyasetin yapısı gereği seküler bir zeminde yürütülmesinden dolayı, önceliği "uhrevî" olarak ifade edilen dinin bu alanda kullanılması bir paradoks oluşturmaktadır. Yine din ile siyasetin öncelikleri bir birinden çok farklıdır. Dolayısıyla dinin siyaset arenasında araç olarak kullanılması dinin yıpratılması ve lekelenmesi sonucunu verecektir.

Dinin devletle olan ilişkisinde, özellikle devletin dini tanıması ve onunla barışması, bu durumun toplumsal sözleşme anlamında anayasada hüküm altına alınması, en suhuletli yol olarak gözükmektedir. Bu anlamda bütün dinlerin, inançların, düşüncelerin bir arada yaşaması mümkündür. Bu durum, devletin bütün dinleri, düşünceleri, inançları tanıması ve aralarında bir ayrım yapmadan garantör rolü üslenmesi ile mümkündür.

Abstract

The use of religion as a means of winning votes in elections gives harm to religion. Explaining religion to people and society after dominating the state and accessing to power may cause people to demonstrate insincere and hypocritical attitudes rather than to become sincere Muslims. An important concept in the state's relationship with the religion is the freedom of religion and conscience. The most important result of this freedom is the state's being equal to all religions and beliefs and assuming the role of a guarantor.

Key Words

Religion, political Islam, politics, state, freedom of religion and conscience

KAYNAKÇA

- 1- Berat Özipek, Din ve Vicdan Özgürlüğü: Türkiye İçin Bir Anayasal Çerçeve Önerisi, <http://www.sde.org.tr/userfiles/file/DIN%20VE%20VICDAN%20OZGURLUK%20ANALIZ.pdf>
- 2- Feyzi Çelik, Kemalizmden Erdoğanizme: Türkiyede Din Devlet ve Makbul Vatandaş Kitabı Üzerine, <http://blog.radikal.com.tr/politika/kemalizmden-erdoganizme-turkiyede-din-devlet-ve-makbul-vatandas-kitabi-uzerine-97519>
- 3- Harun Özdemirci - Yaşar Çolak, Din-Devlet, Din-Siyaset İlişkisi, Diyanet Dergisi, S.119, <http://www.diyanetdergisi.com/diyanet-dergisi-23/konu-363.html>

Dinin devletle olan ilişkisinde, özellikle devletin dini tanıması ve onunla barışması, bu durumun toplumsal sözleşme anlamında anayasada hüküm altına alınması, en suhuletli yol olarak gözükmektedir.

-
- 4- Heywood Adrew, Siyaset, Çev. Özipek Bekir Berat (Bölüm 1,2,3,4,5), file:///C:/Users/exper/Desktop/Siyaset%20nedir%20ne%20de%C4%9Fildir.pdf
- 5-İbrahim Arslanoğlu, Türkiyede Din ve Siyaset İlişkisi, w3.gazi.edu.tr/~iarslan/dinsiyaset.doc
- 6- Kazım Güleçyüz, Erdoğan ve Demokrasi, Yeni Asya Gazetesi, 25 Temmuz 2015
- 7- Latif Tokat, Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür? dergipark.ulakbim.gov.tr/milel/article/download/.../5000071995
- 8- Murdoch Jim, Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü, http://www.anayasa.gov.tr/files/insan_haklari_mahkemesi/el_kitaplari/AIHSMad9DusunceVicdanDin.pdf
- 9-Said Nursi, Mektubat, Yeni Asya Yayınları, İstanbul-2015
- Said Nursi, Divan-ı Harb'i Örfi, Yeni Asya Yayınları, İstanbul-2015
- Said Nursi, Emirdağ Lahikası, Yeni Asya Yayınları, İstanbul-2015
- Said Nursi, Hizmet Rehberi, Yeni Asya Yayınları, İstanbul-2015
- 10- Süleyman Akkuş, Siyasal İslâmın iflâsı, <http://hurbakis.net/content/siyasal-İslâmın-iflâsı>
- 11-Şerif Mardin, "İslâmcılık", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. V, 1400-1404, 1985-İSTANBUL
- 12- Şükrü Bulut, Troçkistlerle Kemalistler Siyasi İslâmı Kullanıyorlar, Yeni Asya Gazetesi, 29 Aralık 2014
- 13- Yaşar Yakış, Ortadoğuda Değişimde Siyasal İslâm ve Geleceğe Yönelik Beklentiler, http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/201238_mak2.pdf
- 14- Ümit Alparslan, Bediuzzaman ve Siyaset, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=531>

